

„Oto prawdziwy Izraelita” (J 1,47). Paradygmaticzna funkcja Natanaela w Czwartej Ewangelii

Współczesne studia nad Ewangelią według św. Jana całkowicie potwierdzają dawną opinię Klemensa Aleksandryjskiego na temat niezwykłego, „duchowego” charakteru tej Ewangelii, jednocześnie jego opinię konkretyzując. Powszechnie znane jest wyjątkowo głębokie orędzie chrystologiczne Czwartej Ewangelii. Z kolei uczestnicy zbawczych wydarzeń otrzymali w warstwie narracyjnej tej Ewangelii wymiar emblematyczny i ponadczasowy. Szymon Piotr, Nikodem, samarytanka, „umiłowany uczeń”, niewierny Tomasz, a nawet zdrajca Judasz są uniwersalnymi wzorcami ludzkich reakcji na objawienie Jezusa Chrystusa¹.

Do tego typu bohaterów należy również Natanael, który w Czwartej Ewangelii wspomniany jest dwukrotnie (zob. J 1,43-51; 21,1-2)². Niżej, sięgając do zasad wypracowanych przez analizę narracyjną, pragniemy pogłębić znajomość tej postaci, by uchwycić jej funkcję paradygmaticzną. Według zasad krytyki narracyjnej źródłem wiedzy o bohaterze może być opinia wyrażona wprost przez narratora lub dzięki wypowiedziom postaci opowiadania. Bohaterów poznajemy również, analizując ich reakcje, zachowania i czyny, także ich słowa i wyrażane myśli. W opowiadaniach biblijnych postacie takie mają zwykle funkcję modelową,

¹ Zob. R.C. Fennell, *In the Bosom of the Beloved Disciple: the Fourth Gospel's Narrative Openness to Readers*, w: *The Bible as a Human Witness to Divine Revelation*, Library of Hebrew Bible. Old Testament Studies 469, ed. R. Heskett, B. Irwin, T&T Clark International New York-London 2010, s. 330: „It is a scholarly commonplace to interpret Peter, Nicodemus, Jesus' mother, and even Judas as ciphers of persons in a specific Johannine-Christian community, or as characters who depict «typical» kinds of disciples: the faithful, seekers, colluders with «the Jews» and so on”.

² Hebrajskie imię נתנאל („Bóg dał”) występuje w Nowym Testamencie sześciokrotnie, wyłącznie w Czwartej Ewangelii (J 1,45.46.47.48.49; 21,2), wielokrotnie w Starym Testamencie (Lb 1,8; 2,5; 7,18.23; 10,15; 1 Krn 2,14; 15,24; 24,6; 26,4; 2 Krn 17,7; 35,9; Ezd 10,22; Ne 12,21.36; Jdt 8,1). W tradycji chrześcijańskiej od dziewiątego wieku Natanael jest identyfikowany z apostołem Bartłomiejem (zob. Mk 3,18; Mt 10,3; Łk 6,14); dane statystyczne oparte są na dostępnych źródłach, jednak weryfikowane obliczeniami za pomocą programu *BibleWorks 10.0* (licencja własna).

będąc wzorcem postaw religijnych³. Po krótkim omówieniu literackiej specyfiki J 1,43-51 zostanie dokonana analiza tekstów mówiących o Natanaelu. Umożliwi to opisanie jego indywidualnych cech i funkcję paradygmatyczną⁴.

1. J 1,43-51 jako jednostka literacko-teologiczna

Opowiadanie o powołaniu Natanaela (J 1,43-51) zamyka pierwszy rozdział Czwartej Ewangelii (1,1-51), w którym można wyróżnić mniejsze jednostki literackie, a podstawą wewnętrznego podziału są łącznie: sekwencja zdarzeń, sukcesywna zmiana miejsca akcji i bohaterów oraz obserwacje formalno-stylistyczne, w tym dane chronologiczne (w. 29. 35. 43: τῇ ἐπαύριον)⁵. Po Prologu, w którym czytelnik poznaje tajemnicę Słowa wcielonego (zob. J 1,1-18), czwarty ewangelista przywołuje świadectwo Jana Chrzciciela (zob. J 1,19-34) i podwójne świadectwo pierwszych uczniów Jezusa: bliżej nieznanego oraz Andrzeja i Piotra (zob. J 1,35-42), a następnie Filipa i Natanaela (zob. J 1,43-51). Dzięki świadectwu wymienionych postaci czytelnik Czwartej Ewangelii wie od początku, kim Jezus jest, i poznaje Jego boską godność⁶.

Do grona pierwszych uczniów Jezusa należą również Filip i Natanael. Pierwszy z nich pochodził z Betsaidy, miasta Andrzeja i Piotra, i jak oni poszedł za Jezusem, odpowiadając na Jego wezwanie (w. 43). Spotkawszy Natanaela, Filip składa świadectwo o Jezusie z Nazaretu: „Znaleźliśmy Tego, o którym pisał Mojżesz w Prawie i Prorocy...” (w. 45). Początkowo nieufna postawa Natanaela nie

³ M.A. Powell, *What is Narrative Criticism?*, Fortress Press, Minneapolis 1990, s. 51-58; Y. Amit, *Reading Biblical Narratives. Literary Criticism and the Hebrew Bible*, Fortress Press, Minneapolis 2001, s. 71-81: „In the above discussion we noted three kinds of characters in the biblical story: types, subordinate figures («flat»), and complex or developing figures («round»). The first two are common in religious or didactic literature, where their function is to help communicate an unequivocal and purposeful message” (s. 82); zob. także S. Szymik, *Współczesne modele egzegezy biblijnej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013, s. 72-74.

⁴ Polskojęzyczna literatura biblijna poświęcona Natanaelowi jest skromna, a jego postać pojawia się zwykle w ramach szerszych studiów biblijnych. Zob. F. Sieg, *Jezus i Jego pierwsi uczniowie (J 1,35-51)*, w: tenże, *Małe studia z teologii biblijnej Nowego Testamentu nad Ewangeliami i Apokalipsą św. Jana*, Wydawnictwo Cywilizacja Miłości, Opole 2014, s. 45-68, zwł. s. 60-61; także A. Jankowski, *Dwadzieścia dialogów Jezusa*, Nemrod, Kraków 2004; K. Bardski, *Ewangeliczne powołania*, „Pastores” 2008 (4) [41], s. 66-72; można też sięgnąć do komentarza S. Mędali, *Ewangelia według św. Jana. Część I. Rozdziały 1-12*, Nowy Komentarz Biblijny NT 4.1-2, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2010, s. 313-335.

⁵ Zob. S. Mędala, dz. cyt., s. 329: „Wyrażenie *tē(i) epaurion (nazajutrz)* pełni funkcję nie tyle chronologiczną, ile raczej literacką w celu oddzielenia perykop (por. 1,29.35; 6,22; 12,12) lub podkreślenia szczególnego momentu w historii świętej”.

⁶ Według niektórych autorów w pierwszym rozdziale Ewangelii Janowej zostały zgromadzone wszystkie ważne tytuły godnościowe Jezusa, które są następnie pogłębiane w dwóch częściach Ewangelii (J 2,1-12,50; 13,1-20,31). Zob. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, Kommentar zum Neuen Testament IV/1, Herder Druck, Freiburg-Basel-Wien 1965, s. 321-328.

przeszkodziła mu odpowiedzieć pozytywnie na słowa zachęcające do spotkania z Jezusem: „Pójdź i zobacz”. Spotkanie Natanaela z Jezusem i ich rozmowa tworzą punkt centralny narracji (ww. 47-51). Analizowaną perykopę zatem można podzielić na trzy odcinki literackie: Jezus i Filip (ww. 43-44), Filip i Natanael (ww. 45-46), Natanael i Jezus (ww. 47-51). Można się zastanawiać nad przynależnością w. 51 do ostatniego fragmentu, jednak jego wydzielenie z wierszy poprzedzających nie wydaje się uzasadnione⁷. Autor Czwartej Ewangelii przywołał w tej perykopie cztery mesjańskie określenia Jezusa: „Ten, o którym pisał Mojżesz w Prawie i Prorocy” (w. 45), „Syn Boży” i „król Izraela” (w. 49) oraz „Syn Człowieczy” (w. 51).

Relacja o spotkaniu Filipa i Natanaela z Jezusem posiada cechy literackiego warsztatu czwartego ewangelisty, który między innymi dołącza do opowiadania dialogi oparte na schemacie: Jezus – rozmówca – Jezus (ww. 47-51; por. J 1,35-39; 4,46-53; 9,1-41; 18,4-9). Charakterystyczne dla tych dialogów jest powracanie do wątków i tematów już przywołanych, jednak nie są to zwyczajne powtórzenia, ale stopniowe pogłębienie ich treści teologicznej. W dialogu Jezusa z Natanaelem funkcję taką pełnią czasowniki „przyjść” (gr. ἔρχομαι) i „zobaczyć” (gr. ὁρᾶω). Co także ważne, wspomniany dialog jest dla ewangelisty możliwością artikulacji kolejnych prawd chrystologicznych⁸.

W poniższych analizach pominięto problematykę historyczną tekstu. Warto jedynie odnotować, iż wspomniani w opowiadaniu uczniowie (nieznany uczeń, Andrzej, Piotr, Filip) byli mieszkańcami Betsaidy, wioski rybackiej położonej w północnej części Jeziora Galilejskiego. Natomiast główny bohater analizowanego fragmentu, Natanael, pochodził z Kany Galilejskiej (zob. J 21,2).

2. Filip i Natanael (ww. 45-46)

Scena rozpoczynająca trzeci dzień działalności Jezusa informuje najpierw o powołaniu Filipa na ucznia (ww. 43-44). Scena ta ma niewielkie znaczenie dla prowadzonych tutaj analiz, dlatego została pominięta. Nowo powołany uczeń Jezusa spotyka następnie Natanaela, dzieląc się z nim swą wiedzą o Mesjaszu (ww. 45-46). Zarówno zachowanie, jak i wypowiedzi obu bohaterów pozwalają na wstępne poznanie Natanaela.

⁷ Zob. S. Mędała, dz. cyt., s. 335-337; por. R. Schnackenburg, dz. cyt., s. 318; R.E. Brown, *The Gospel According to John (I-XII)*, Anchor Bible 29/1, New York 1966, ²1979, s. 41, 88-89; G.R. Beasley-Murray, *John*, Word Biblical Commentary 36, Waco, Word Books Publisher, Texas 1987, s. 18-31, zwł. s. 22.

⁸ Zob. E. Ruckstuhl, *Johannine Language and Style. The Question of Their Unity*, w: *L'Evangile di Jean. Sources, rédaction, théologie*, red. M. de Jonge, Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovanensium 44, Leuven University Press, Leuven 1977, s. 125-147.

Znamienne są już pierwsze słowa Filipa, który informuje Natanaela o spotkaniu „Tego, o którym pisał Mojżesz w Prawie i Prorocy – Jezusa, syna Józefa z Nazaretu” (w. 45). Przedstawienie Jezusa jako Tego, o którym pisał Mojżesz i prorocy w swych pismach, wskazuje na wypełnienie się żydowskich nadziei mesjańskich⁹. Taka była między innymi także treść studium pism świętych, któremu poświęcili się Żydzi oczekujący przyjścia Pomazańca. Słowa Filipa można rozumieć niekonkretnie, jako ogólne wskazanie na teksty mesjańskie Starego Testamentu¹⁰. Nie bez racji jednak można wskazać dokładniej na prorocką zapowiedź Mojżesza: „Pan, Bóg twój, wzbudzi dla ciebie proroka spośród twoich braci, podobnego do mnie. Jego będziesz słuchał” (Pwt 18,15.18). Podobnie można przywołać inne prorockie teksty mesjańskie. Część komentatorów wskazuje głównie na wizję Syna Człowieczego z Księgi Daniela (zob. Dn 7,13) lub mesjańskie proroctwa Malachiasza, natomiast inni przywołują chętniej mesjańskie zapowiedzi Izajasza i Jeremiasza (zob. Iz 7,14; 53,2; Jr 23,5; 33,15), a nawet proroctwo Natanaela (zob. 2 Sm 7,12-14)¹¹.

Mesjański kontekst studium Prawa i Proroków znajduje wyczuwalne potwierdzenie we wstępnej reakcji Natanaela, który powątpiewa w autorytet i godność Jezusa. Ujawnia to jego niedowierzające pytanie: „Czyż może być co dobrego z Nazaretu?” (w. 46). Wątpliwości Natanaela wynikały przypuszczalnie z przekonania, iż obietnice i zapowiedzi mesjańskie nie wskazywały Nazaretu jako miejsca pochodzenia Mesjasza, podobnie także Galilei, czego ślady zachowały się zresztą w innym miejscu Czwartej Ewangelii (zob. J 7,41-42.52; por. Dz 5,35-39). Nazaret jako miejscowość nie odegrała żadnej roli w starotestamentowej historii biblijnej, zaś w czasach Nowego Testamentu była to mało znacząca wioska zamieszkała zapewne przez kilkadziesiąt osób¹².

Wstępna rozmowa Filipa z Natanaelem ujawnia, iż byli oni obeznani z żydowskimi nadziejami mesjańskimi. Można też wnioskować, że ważną częścią ich życia było studiowanie żydowskich pism świętych – Prawa i Proroków. W ten właśnie sposób portretuje ich ewangelista w redakcyjnym opracowaniu posiadanych materiałów.

Nieufna postawa Natanaela spotkała się z reakcją Filipa, który zachęcił go do spotkania z Jezusem: „Pójdź i zobacz” (w. 46: ἔρχου καὶ ἴδε). W literackiej kompozycji J 1,43-51 strukturalnym odpowiednikiem tych zachęcających słów jest wcześniejsze wezwanie Jezusa skierowane do Filipa: „Pójdź za mną” (w. 43:

⁹ Myśl ta pojawia się częściej w Czwartej Ewangelii (J 5,39.46; 6,45; por. Łk 24,27).

¹⁰ Zwrot „Prawo i Prorocy” określa zwykle w Nowym Testamencie zbiór żydowskich pism świętych (Mt 5,17; 7,12; 11,13; 22,40; Łk 16,16; 24, 44; Rz 3,21; zob. także Łk 16,29.31; 24,27; Dz 26,22; 28,23).

¹¹ R. Schnackenburg, dz. cyt., s. 314; por. R.E. Brown, dz. cyt., s. 86.

¹² W tym kontekście R.E. Brown (dz. cyt., s. 83) przestrzega przed zbyt daleko idącymi sugestiami, pisząc między innymi: „The saying may be a local proverb reflecting jealousy between Nathanael’s town of Cana and nearby Nazareth”.

ἀκολουθεῖ μοι). Zachęta skierowana jest do Natanaela, który inaczej niż współcześni mu Żydzi (zob. J 9,28-29) decyduje, by pójść i zobaczyć (ἔρχομαι i ὁράω) oczekiwanego Mesjasza. Czasowniki te wyrażają specjalne treści teologiczne w Czwartej Ewangelii, opisując w szczególności akt przyjęcia i uwierzenia w Jezusa (zob. J 1,39), i równocześnie wprowadzają kolejną sceną opowiadania.

3. Jezus i Natanael (ww. 47-51)

Spotkanie Jezusa z Natanaelem otrzymało formę rozbudowanego dialogu, w którym między rozmówcami następuje wymiana zdań, a myśl końcową wypowiada Jezus. Zarówno słowa Jezusa o Natanaelu, jak również świadectwo i wyznanie Natanaela pozwalają odkryć kolejne cechy przyszłego ucznia Jezusa¹³.

Świadectwo Jezusa (ww. 47-48)

Widząc zbliżającego się Natanaela, Jezus wypowiada pierwsze ważne świadectwo o nowym uczniu: „Oto prawdziwie Izraelita, w którym nie ma podstępu” (Ἴδε ἀληθῶς Ἰσραηλίτης, ἐν ᾧ δόλος οὐκ ἔστιν) (w. 47). Tak brzmią słowa Jezusa w przekładzie dosłownym, istnieje jednak kilka możliwości tłumaczenia pierwszej części tej wypowiedzi. Przywołajmy wybrane warianty: „Oto prawdziwie Izraelita” (Biblia Wujka), „Patrz, to prawdziwy Izraelita” (Biblia Tysiąclecia³ⁱ⁴), „Oto prawdziwy Izraelita” (Biblia Tysiąclecia⁵ i większość przekładów) czy nawet „Ten jest prawdziwym synem Izraela” (S. Mędała). Uwzględniając zasady gramatyki greckiej, wyrażenie ἴδε można interpretować jako tryb rozkazujący czasownika ὁράω (*imperativus aoristi*), który występuje tutaj bez dopełnienia w znaczeniu „Patrz, zobacz” (zob. J 1,46). Jednak można również uznać ἴδε za partykułę i tłumaczyć „oto”, jak spotykamy ją w większości polskich przekładów tekstu (zob. J 1,29.36). Również druga część zdania głównego rodzi trudność, gdyż brakuje w nim czasownika (elizja). Przysłówek „prawdziwie” (ἀληθῶς) winien być odniesiony do owego brakującego czasownika: „[on jest] prawdziwie Izraelitą”. Postać gramatyczna zdania głównego sprawia, iż wspomniany przysłówek interpretuje się zwykle przymiotnikowo „Oto prawdziwy”, jak czyni to wielu egzegetów i poświadczają gramatyki greckie¹⁴. Przysłówek ἀληθῶς, tutaj jego sens przymiotnikowy, precyzuje i wska-

¹³ Struktura dialogu oparta na czasownikach λέγω i ἀποκρίνομαι przedstawia się następująco: Jezus (w. 47), Natanael (w. 48a), Jezus (w. 48b), Natanael (w. 49), Jezus (w. 50-51).

¹⁴ Podobnie także J 4,42; 6,14; 7,40; 8,31. Zob. F. Blass, A. Debrunner, F. Rehkopf, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1984, §107,2 przypis 7, §434; por. R.E. Brown, dz. cyt., s. 83: „the adverb *alethos* in such position may serve as the equivalent of an adjective (*alethinus*)”; R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski*, Vocatio, Warszawa ²1995, s. 22-23: gdy ἀληθῶς występuje przy rzeczowniku w funkcji przydawkowej, to wtedy przyjmuje znaczenie przymiotnikowe „prawdziwy”. W Biblii

zuje na istotną cechę Natanaela: on jest prawdziwie lub prawdziwym Izraelitą (w. 47a). Termin pojawia się tutaj jedynie raz w Czwartej Ewangelii, w której członkowie narodu wybranego nazywani są głównie „Żydami” (οἱ Ἰουδαῖοι)¹⁵. Przed rzeczownikiem Ἰσραηλῖτης brak jest rodzajnika, co podpowiada, iż słowa Jezusa nie skupiają się na jednostkowej ocenie osoby, ale podkreślają jej ogólny charakter, to jest bycie Izraelitą i członkiem narodu wybranego. We wszystkich pozostałych tekstach biblijnych termin Ἰσραηλῖτης wskazuje na przynależność do narodu wybranego Izraela¹⁶.

Przywołana cecha Natanaela otrzymała doprecyzowanie w zdaniu pobocznym. Słowa Jezusa o Izraelicie, „w którym nie ma podstęp” (w. 47b: ἐν ᾧ δόλος οὐκ ἔστιν), wymagają krótkiego choćby naświetlenia. Rzeczownik δόλος pojawia się częściej w księgach Starego Testamentu, gdzie opisuje przede wszystkim podstępne działania wojenne lub zwodniczą ludzką mowę, czyli kłamstwo. Nie brak również tekstów, szczególnie w literaturze mądrościowej, przestrzegających Izraelitów przed podstępnym zachowaniem. W tradycji nowotestamentowej „podstęp (δόλος)” wskazuje najpierw na świadome działanie skierowane przeciw Jezusowi i Jego orędiu. Podstęp charakteryzuje obłudne zachowanie uczonych w Piśmie i faryzeuszy pragnących uwięzić i zabić Jezusa (zob. Mt 26,4; Mk 14,1; Dz 13,10). W literaturze epistolarnej Nowego Testamentu rzeczownik opisuje natomiast negatywną postawę moralną i pojawia się przede wszystkim w wykazach grzechów (zob. Rz 1,29; 1 P 2,1; por. Mdr 14,25; Mk 7,22)¹⁷.

greckiej przysłówki ἀληθῶς jest zwykle wiernym przekładem terminu hebrajskiego אמת (Rdz 18,13; 20,12; Wj 33,16; Joz 7,20; Rt 3,12; 1Sam 22,7; 1Krl 8,27; 18,39; 2Krn 6,18; Ps 57,2), w jednym przypadku אמת (Pwt 17,4 LXX) i dwukrotnie אמת (Jr 28,13; 35,6 LXX). Czasem tłumacze LXX wprowadzali przysłówki ἀληθῶς do swego przekładu celem wzmocnienia wypowiedzi bohatera, chociaż brak jego ekwiwalentu w wersji hebrajskiej tekstu. Z kolei na osiemnaście przypadków użycia ἀληθῶς w Nowym Testamencie pisma Janowe zawierają osiem różnych wypowiedzi (J 1,47; 4,42; 6,14; 7,26.40; 8,31; 17,8 oraz 1 J 2,5), co daje prawie połowę przypadków. Pozostałe przykłady użycia ἀληθῶς znajdziemy głównie w ewangeliiach synoptycznych w trzech scenach: wyznanie wiary uczniów w Boże synostwo Jezusa (Mt 14,33), zaparcie się Piotra (Mk 14,70; Mt 26,73), wyznanie setnika i jego żołnierzy pod krzyżem (Mk 15,39; Mt 27,54). Trzeci ewangelista usunął omawiany przysówek z tekstów paralelnych, natomiast posłużył się nim kilkakrotnie w tekstach własnych (Łk 9,27; 12,44; 21,3; także Dz 12,11).

¹⁵ Łącznie οἱ Ἰουδαῖοι aż 71 razy w Czwartej Ewangelii, w Nowym Testamencie 195 razy. Termin posiada wyraźne zabarwienie teologiczne wynikające z sytuacji chrześcijan pod koniec I wieku ery chrześcijańskiej. Zob. M.S. Wróbel, *„Żydz” Janowi jako klucz interpretacyjny w głębszym rozumieniu historii i teologii Czwartej Ewangelii*, w: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, red. K. Pilarczyk, Studia Judaica 5, Supplement 4, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2010, s. 47-61.

¹⁶ Takie jest znaczenie terminu w Starym Testamencie (zob. Kpł 24,10; Lb 25,8.14; 2Sm 17,25; 4Mch 18,1; por. także Ps 87,1; 88,1 LXX), w którym jednak o wiele częściej znajdziemy zwrot „synowie Izraela” (οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ). W Nowym Testamencie rzeczownik występuje głównie w liczbie mnogiej Ἰσραηλῖται (Dz 2,22; 3,12; 5,35; 13,16; 21,28; Rz 9,4; 2Kor 11,22), za wyjątkiem Rz 11,1, gdzie św. Paweł broni swej przynależności do narodu wybranego (Καὶ γὰρ ἐγὼ Ἰσραηλῖτης εἰμί); zob. także 4Mch 18,1.

¹⁷ Najbliższa słowom Jezusa z J 1,47 jest wypowiedź króla Cyrusa o bogu Belu, którego król charakteryzuje

Pozostaje pytanie, dlaczego Jezus scharakteryzował Natanaela jako Izraelitę, „w którym nie ma podstępu”. Analizując J 1,43-51, dawno zwrócono uwagę na związek Janowej relacji o powołaniu Natanaela z historią patriarchy Jakuba¹⁸. Istnieje kilka wspólnych elementów tych przekazów. Jakub jest pierwszą w biblijnej historii Izraela osobą, która nosiła imię „Izrael” (gr. Ἰσραήλ) (Rdz 32,29; 35,10). Jednak wcześniej Jakub dopuścił się podstępu wobec starego ojca, chytrze wykradając błogosławieństwo (zob. Rdz 27,35-36: μετὰ δόλου) i tym samym pozbawiając brata tego błogosławieństwa. Jakub zobaczył aniołów wstępujących i zstępujących po drabinie (zob. Rdz 28,12)¹⁹ i podobnie Jezus wskazuje na niebo i aniołów Bożych wstępujących i zstępujących na Syna Człowieczego (w. 51)²⁰. Nawiązując do znanego przekazu, Jezus porównał Natanaela z Jakubem. Jak patriarcha Jakub, tak również Natanael są przedstawicielami narodu wybranego – dawnego Izraela i Izraela przyjmującego Chrystusa. Natanael jest nowym Izraelitą, nieuciekającym się do podstępu. Ewangelista podkreśla otwartość Natanaela i jego gotowość przyjęcia Jezusa i objawienia, błogosławieństwa i jego owoców.

W tym kontekście należy przypomnieć słowa Jana Chrzciciela, który rozumiał swe wystąpienie jako przygotowanie misji Jezusa wśród narodu wybranego: „aby On się objawił Izraelowi” (J 1,31). Tylko w tym miejscu Czwartej Ewangelii „Izrael” ma znaczenie historiozbowcze. Później ewangelista przedstawia różnorodne reakcje Żydów i nie-Żydów na objawienie Jezusa Chrystusa (zob. J 1-12), w tym odpowiedź wiary Natanaela, który okazał się prawdziwym Izraelitą przyjmującym objawienie Jezusa²¹.

W drugiej części wypowiedzi Jezus przedstawia Natanaela dodatkowo jako tego, którego widział wcześniej pod drzewem figowym²². Słowa te zostały wprowadzone pytaniem Natanaela „Skąd mnie znasz?” (w. 48: Πόθεν με γινώσκεις?). Ewangelista portretuje dyskretnie Jezusa jako Tego, który ma wiedzę przekra-

następująco: οὐκ ἔστι παρ’ αὐτῶ δόλος (Dn 14,18 = Bel 1,18 LXX); należy wykluczyć tutaj jakieś powiązania literackie lub rzeczowe.

¹⁸ Zob. C.R. Koester, *Messianic Exegesis and the Call of Nathanael* (John 1,45-51), „The Journal for the Study of the New Testament” 1990 (39), s. 24: „A useful way to approach the problem is first to note how episodes from the story of Jacob have been woven into Jn 1.45-51, since the allusions to the Jacob story are widely acknowledged and provide clues to the ways in which the OT is used in this passage”. Tej rozpowszechnionej interpretacji sprzeciwia się R. Schnackenburg, dz. cyt., s. 315: Natanael byłby jedynie „ein würdiger Vertreter des Gottesvolkes”.

¹⁹ οἱ ἄγγελοι τοῦ θεοῦ ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον ἐπ’... (Rdz 28,12 LXX).

²⁰ τοὺς ἀγγέλους τοῦ θεοῦ ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας ἐπ’... (J 1,51).

²¹ Termin Ἰσραήλ występuje w Czwartej Ewangelii jedynie sporadycznie (4 razy), w tym dwukrotnie w tytule mesjańskim „król Izraela” (J 1,49; 12,13) i raz w słowach skierowanych przez Jezusa do Nikodema: „Ty jesteś nauczycielem Izraela” (J 3,10); w Nowym Testamencie łącznie 68 razy; zob. dalej przypis 15.

²² O występowaniu figowców nad brzegami Jeziora Galilejskiego pisze Flawiusz (Flavius, *De Bello Iudaico* 3, 10,8).

czającą ludzkie zdolności percepcji, co sugeruje zarówno zaimek pytajny „skąd”, jak i czasownik „znać”²³.

Wzmianka o Natanaelu przebywającym pod drzewem figowym zaowocowała licznymi spekulacjami. Spośród proponowanych rozwiązań dwa z nich wydają się pomocne w analizie tytułowej postaci. W pierwszym przypadku wskazuje się na fakt, iż rabini żydowscy studiowali Pisma i także nauczali pod figowcem, a nawet porównywali Prawo do figowca²⁴. Można stąd wnioskować, że Natanael był uczonym w Piśmie, a dalszym argumentem przemawiającym za takim rozwiązaniem są wcześniejsze słowa, jakie Filip skierował do Natanaela: „Znaleźliśmy Tego, o którym pisał Mojżesz w Prawie i Prorocy – Jezusa, syna Józefa z Nazaretu” (w. 45). Natanael byłby żydowskim rabbim lub uczonym w Piśmie²⁵. Drugie rozwiązanie odwołuje się do tekstów Mi 4,3-4 i Za 3,9-10, w których świetle przebywanie pod winoroślą i drzewem figowym było znakiem czasów mesjańskich, znakiem obfitości i pokoju. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że teksty te miały w czasach Nowego Testamentu interpretację mesjańską, odnoszone do nadziei związanych z królewską dynastią Dawida i odrośli Dawidowej. Późniejsze wyznanie Natanaela, który Jezusa nazywa Synem Bożym i królem Izraela, jest argumentem pomocniczym na korzyść tej interpretacji²⁶.

Świadek i wyznanie Natanaela (w. 49)

Inaczej niż współcześni Żydzi (zob. J 9,29) Natanael zdecydował pójść i zobaczyć obiecanego Mesjasza. Tajemna wiedza Jezusa zaowocowała następnie wyznaniem przez Natanaela wiary: „Rabbi, Ty jesteś Synem Bożym, Ty jesteś Królem Izraela” (w. 49). Już wcześniej Jezus został nazwany przez uczniów popularnym, zwyczajowym tytułem „Rabbi – Nauczyciel” (J 1,38). Określenie

²³ Jeśli analizować Czwartą Ewangelię, nieustannie pojawia się w niej pytanie „skąd?” (gr. πόθεν) (13 razy w Ewangelii, w Nowym Testamencie łącznie 29 razy); np. skąd pochodzi Jezusowy dar wina (J 2,9), dar wody żywej (4,11) i przede wszystkim „skąd” jest On sam (7,27-28; 8,14; 9,29-30; 19,9)? Przez pytanie o pochodzenie autor wskazuje na źródło i wyjątkowość wiedzy Jezusa. Na doniosłość czasownika γινώσκω w Czwartej Ewangelii wskazują już same dane statystyczne: w 49 wierszach występuje on 57 razy; dla porównania Mt – 20 razy, Mk – 12, Łk – 28, w Nowym Testamencie łącznie 222 razy.

²⁴ „R. Hyia bar Abba said in the name of R. Johanan: It is written [Proverbs xxvii. 18]: “Whoso guardeth the fig-tree will eat its fruit”. Why are the words of the Law compared to a fig-tree? As a fig-tree yields its fruit whenever it is shaken, so does the Law always yield new teachings whenever it is repeated” (b.Er 54a) – cyt. za *Babylonian Talmud. Original text, edited, corrected, formulated, and translated into English by M.L. Rodkinson*, Vol. III: Section *Moed (Festivals)*, Tract. *Erubin*, The Talmud Society, Boston [1918], s. 125 [pdf, scanned at sacred-texts.com, August 2002].

²⁵ Zob. R.E. Brown, dz. cyt., s. 83: „there arose a tradition that Nathanael was a scribe or rabbi”; por. R. Schnackenburg, dz. cyt., s. 315-316.

²⁶ Drugie rozwiązanie omawia obszernie C.R. Koester, dz. cyt., zwł. s. 24-27. Autor uzasadnia dodatkowo swą opinię, wskazując na teksty z Qumran, w których przyszłego Mesjasza, syna Bożego i króla Izraela, opisywano jako odrośl Dawida (s. 27-30); zob. także S. Mędala, dz. cyt., s. 331.

ῥαββι, występuje w Czwartej Ewangelii dość często, niezależnie lub w łączności z terminem „Nauczyciel” (διδάσκαλος)²⁷. Natanael (1,49), Nikodem (3,1-2), tłum ludzi (6,25) i przede wszystkim jego uczniowie (4,31; 6,25; 9,2; 11,8) nazywają Jezusa tytułem „Rabbi”. W drugiej części Ewangelii tytuł zanika (J 13-21)²⁸.

Natanael odniósł do Jezusa dwa tytuły mesjańskie, które w jego rozumieniu wyrażały zapewne tę samą myśl. Należy bowiem mieć na uwadze odmienne historyczno-teologiczne okoliczności rozumienia tych tytułów. Jeśli mieć na uwadze historyczny wymiar rozmowy Jezusa z Natanaelem, wtedy wyznanie Natanaela było wprost wyrazem żydowskich oczekiwań mesjańskich. Nadanie bowiem Jezusowi tytułów król (Izraela) i syn Boży przywołuje w pamięci teksty biblijne, w których potomek z pokolenia Dawida i oczekiwany Mesjasz (Pomazaniec) jest nazywany równocześnie synem Bożym w sensie adopcjonistycznym (zob. Ps 2,7-8; por. 2Sm 7,14; Ps 89,27). Ujmując negatywnie, Natanaelowi nieznana była jeszcze w pełni boska godność Jezusa (i chrystologiczne orędzie Czwartej Ewangelii), czego jednak mamy wyraz między innymi w Prologu i świadectwie Jana Chrzciciela. Dopiero po doświadczeniu wielkanocnym uczniowie Jezusa pojęli, a wczesnochrześcijańska teologia opisała pełne teologiczne znaczenie tytułu Syn Boży w ontologicznej relacji do Boga Ojca²⁹. W redakcyjnym zamierzeniu ewangelisty tutaj mamy jedynie wprowadzenie tytułu chrystologicznego, który następnie jest rozwijany i pogłębiany, a punktem dojścia będzie uznanie przez uczniów boskiego synostwa Jezusa Chrystusa (zob. J 20,31). W analizowanej scenie dał temu wyraz Jezus, obiecując, że Natanael i pozostali uczniowie ujrzą „większe rzeczy nad te” (ww. 50-51).

Drugi tytuł chrystologiczny, odniesienie do Jezusa godności króla Izraela, nawiązuje wprost do żydowskich oczekiwań Mesjasza z królewskiego pokolenia Dawida (por. J 1,41). Również ten tytuł został następnie pogłębiany i wyinterpretowany teologicznie w świetle zapowiedzi Starego Testamentu. Jezus wjeżdża do Jerozolimy jako król żydowski i takim jest przez tłum proklamowany (12,12-16). Ten sam temat królewskiej godności Jezusa pojawia się później w rozmowie z Piłatem. Jezus jest rzeczywiście królem, ale jego królestwo ma charakter duchowy i nie należy do tego świata. Jezus nie jest królem w sensie ziemskiego i doczesnego władcy, reprezentanta narodu żydowskiego, czego oczekiwali Jego

²⁷ Zob. J 1,38; 3,2; 8,4; 11,28; 13,13-14; 20,16.

²⁸ Na 15 przypadków w Nowym Testamencie ῥαββι występuje 8 razy w Czwartej Ewangelii, raz jeden „Rabbuni” (J 20,16); poza tym tylko Piotr (Mk 9,5; 11,21), Judasz (Mk 14,45; Mt 26,25.49) i Jezus w nauczaniu (Mt 23,7-8); zob. R. Schnackenburg, dz. cyt., s. 308, 317.

²⁹ R.E. Brown, dz. cyt., s. 88: „Certainly, the readers of the Gospel in the late 1st century would have become accustomed to a more profound meaning for “Son of God”; podobnie C.R. Koester, dz. cyt., s. 27. Zob. A. Oczachowski, *Tytuł „Syn” w siatce Janowych tytułów chrystologicznych*, „Studia Paradyskie” 2006 (16), s. 129-162; M.S. Wróbel, *Jezus Janowy jako Objawiciel oblicza Ojca. „Ten Jednorodzony Bóg, który jest w łonie Ojca, o Nim pouczył” (J 1,18)*, „Verbum Vitae” 2011 (20), s. 191-203.

pobratymcy (18,33-37). Niemniej w scenie końcowej poganin Piłat proklamuje Jezusa królem żydowskim (19,14.19).

Sumując, złożone przez Natanaela świadectwo o mesjańskiej i boskiej godności Jezusa wprowadza tematy chrystologiczne, które otrzymają później pełniejsze naświetlenie dzięki objawiającym słowom i czynom Jezusa³⁰.

Obietnica Jezusa (w. 50-51)

Zrodzona dzięki spotkaniu z Jezusem wiara Natanaela jest niedoskonała i niepełna. Jego udziałem będzie dużo więcej, bo poznanie pełnej tajemnicy o Synu Człowieczym, co obiecuje Jezus w końcowej części dialogu: „Czy dlatego wierzysz, że powiedziałem ci: Widziałem cię pod figowcem? Zobaczysz jeszcze więcej niż to [...]” (w. 50-51)³¹. Temat wiary pojawił się już w Prologu (zob. J 1,7.12) i ponownie w analizowanym wierszu (w. 50), jednak jest to jedynie początek wyjątkowego przedstawienia wiary w Jezusa w Czwartej Ewangelii. Punktem dojścia będzie końcowe stwierdzenie ewangelisty: „abyście wierzyli, że Jezus jest Mesjaszem, Synem Bożym, i abyście wierząc, mieli życie w imię Jego” (J 20,31)³².

Przedstawiając wiarę w Jezusa Chrystusa, ewangelista posługuje się bardzo bogatym i różnicowanym słownictwem. Nie sposób bowiem nie zauważyć tych tekstów, które przedstawiają tę samą co czasownik „wierzyć” rzeczywistość przyjęcia objawienia, ale czynią to, sięgając do obrazów. Wystarczy przywołać kolokacje „przyjść do Jezusa” (por. 3,21; 5,40; 6,35.37.44-45.65; 7,37) i „widzieć Jezusa” (por. 6,40; 12,45; 14,9; 20,8). Właśnie w ten sposób Natanael dał wyraz swojej wierze, najpierw przez przyjście i zobaczenie Jezusa (ww. 46-47), a dopiero później przez wyznanie słowem Jego mesjańskiej i Boskiej godności (w. 49)³³.

W dochodzeniu do wiary w Jezusa widoczny jest w Czwartej Ewangelii dynamiczny proces. Stopniowy rozwój wiary ewangelista wyraża między innymi

³⁰ C.R. Koester, dz. cyt., s. 27: „Jesus was much more than Nathanael realized at this point”; S. Mędała, dz. cyt., s. 333 wskazuje na przedjanowy charakter tej chrystologii; por. A. Paciorek, *Ewangelia umiłowanego ucznia*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2000, s. 202.

³¹ Zob. R. Schnackenburg, dz. cyt., s. 317: „Die Antwort Jesu auf das Bekenntnis Nathanaels ist nicht Skepsis, sondern Anerkennung und Verheißung”.

³² Temat wiary doczekał się bogatej literatury: V. Pasquetto, *Da Gesù al Padre. Introduzione alla lettura esegetico-spirituale del vangelo di Giovanni*, Roma 1983, s. 42-43, 62-64; S. Hareźga, *Postawy na drodze wiary według Ewangelii św. Jana*, w: *U źródeł Mądrości*, red. S. Hareźga, [b.w.], Rzeszów 1997, s. 133-171; A. Paciorek, dz. cyt., s. 166-177; I. de la Potterie, *Wiara w pismach Janowych*, „Verbum Vitae” 2004 (5), s. 107-115; S. Mędała, dz. cyt., s. 216-218; S. Szymik, *Soteryjny wymiar wiary w Ewangelii św. Jana*, w: *Więcej szczęścia jest w dawaniu aniżeli w braniu. Księga jubileuszowa dla Księdza Profesora Waldemara Chrostowskiego w 60. rocznicę urodzin*, red. B. Strzałkowska, Ad Multos Annos 15, Stowarzyszenie Biblistów Polskich, Warszawa 2011, s. 1433-1438.

³³ Na ten temat zob. S. Hareźga, dz. cyt., s. 142-148 („patrzeć”) oraz s. 149-153 („przyjść”); por. K. Lammers, *Hören, Sehen und Glauben im Neuen Testament*, Stuttgarter Bibelstudien 11, Katholisches Bibelwerk, Stuttgart 1966, s. 49-62, 89-90; S. Mędała, *Kontemplacja Boga w Jezusie według Czwartej Ewangelii*, „Collectanea Theologica” 2000 (70/4), s. 37-53.

czasownikami percepcji wzrokowej: od zwykłego patrzenia na Jezusa (βλέπω, por. θεωρέω) aż do pełnego widzenia i kontemplacji Jego osoby (ὁράω w różnych formach gramatycznych)³⁴. Dzięki przebywaniu z Nauczycielem wiara uczniów zostaje pogłębiona i umocniona, ostatecznie bowiem wierzący spotyka w Jezusie Syna Bożego (zob. J 11,21-27; 20,26-28). Janowy temat wiary otrzymał ważne zwieńczenie w zakończeniu Czwartej Ewangelii. Jej czytelnik dowiaduje się najpierw, iż na widok pustego grobu umiłowany uczeń „Ujrzał i uwierzył” (20,8). Nieco później Zmartwychwstały Pan sam obwieści uczniom, iż ci są „błogosławieni, którzy nie widzieli, a uwierzyli” (20,29). W tej teologicznej perspektywie należy interpretować otrzymaną przez Natanaela obietnicę, że on i pozostali uczniowie „zobaczą” dużo więcej, a mianowicie „niebiosa otwarte i aniołów Bożych wstępujących i zstępujących nad Syna Człowieczego” (w. 50-51)³⁵.

Przeprowadzone analizy pozwalają sformułować wniosek końcowy. Natanael jest specjalnym reprezentantem narodu wybranego Izraela w jego relacji do Jezusa Chrystusa. Zupełnie wyjątkowe i jednorazowe w Czwartej Ewangelii nazwanie go „Izraelitą, w którym nie ma podstęp” trudno interpretować jednoznacznie. Niemniej oba terminy występują wyłącznie w tym miejscu Czwartej Ewangelii, dlatego nie wolno nie docenić ich znaczenia. Natanael jest Izraelitą wyjątkowym, wartym imienia przodków i szlachetnym przedstawicielem swojego narodu. Można także pokusić się o tezę, iż Natanael miał przygotowanie skrypturystyczne i był zapewne uczonym w Piśmie. Nie wolno przy tym zapomnieć, że inną żydowską grupę religijną i zarazem klasę przewodnią obrazuje faryzeusz Nikodem. Studiujący żydowskie pisma święte Natanael odpowiedział pozytywnie na objawienie Jezusa, a momentem przełomowym była decyzja, by pójść i zobaczyć zapowiadanego Mesjasza. W teologicznym języku czwartego ewangelisty jego postawa oznacza decyzję wiary. Co więcej, skrypturystyczne przygotowanie Natanaela pozwoliło mu rozpoznać w Jezusie obiecanego króla Izraela i Syna Bożego. Jan Chrzciciel przygotował misję Jezusa Chrystusa do Izraela, zaś Natanael został Jego uczniem i prawzorem dla wszystkich członków narodu wybranego. Jak trafnie, chociaż lakonicznie ujął to Antoni Paciorek: „Poprzez Natanaela cały Izrael zostaje wezwany do przyjęcia objawienia Jezusa”³⁶.

³⁴ W Czwartej Ewangelii czasowniki θεωρέω i ὁράω pełnią funkcję chrystologiczną. Tam, gdzie nie chodzi o zwykłe fizyczne oglądanie, ale o zobaczenie i rozumienie, kim naprawdę jest Jezus Chrystus, czwarty ewangelista używa czasownika ὁράω. Zob. W. Michaelis, „ὁράω”, w: *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Bd. V, hrsg. G. Kittel u.a., Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1954, s. 340-350.

³⁵ R. Schnackenburg, dz. cyt., s. 318-321.

³⁶ A. Paciorek, dz. cyt., s. 107-110, 296.

„Behold, an Israelite indeed” (John 1:47)
The Emblematic Function
of Nathanael in the Forth Gospel
(Summary)

The aim of the article is to enlighten an emblematic (figurative) function of Nathanael in the Forth Gospel. As the first the author presents John 1,43-51 as a literary and theological unit with elements of Johannine language and style. Subsequently he analyses all data regarding the person of Nathanael reaching the rules developed by narrative analysis. There is no opinion on Nathanael expressed directly by the narrator (St. John), but there are behaviours, deeds, and words of Nathanael (cf. v. 49), and primarily expressions of other characters of the story: cf. Philip (vv. 45-46) and mainly Jesus (vv. 47-48. 50-51). According to the author, Nathanael is a person who depicts one of the “typical” kinds of Jesus’ disciples in the Forth Gospel, like Peter, Nicodemus, mother of Jesus, and many others. Nathanael is truly an Israelite and a scribe studying Scriptures who prefigures Jews invited to believe that Jesus of Nazareth is really the Son of God and the King of Israel (cf. John 1:49; cf. Ps 2:7-8).

słowa klucze: Ewangelia św. Jana, J 1,43-51, uczniowie Jezusa, Natanael, wiara
keywords: The Gospel of John, John 1:43-51, disciples of Jesus, Nathanael, faith

Bibliografia

- Amit Y., *Reading Biblical Narratives. Literary Criticism and the Hebrew Bible*, Fortress Press, Minneapolis 2001.
- Babylonian Talmud. Original text, edited, corrected, formulated, and translated into English by M.L. Rodkinson*, Vol. III: Section Moed (Festivals), Tract. Erubin, The Talmud Society, Boston [1918] [pdf, scanned at sacred-texts.com, August 2002].
- Bardski K., *Ewangeliczne powołania*, Pastores 2008 (4) [41], s. 66-72.
- Beasley-Murray G.R., *John*, Word Biblical Commentary 36, Waco, Word Books Publisher, Texas 1987.
- Blass F., Debrunner A., Rehkopf F., *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen 1984.
- Brown R.E., *The Gospel According to John (I-XII)*, Anchor Bible 29/1, New York 1979.
- Debrunner A., Rehkopf F., *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1984.

- Fennell R.C., *In the Bosom of the Beloved Disciple: The Fourth Gospel's Narrative Openness to Readers*, w: *The Bible as a Human Witness to Divine Revelation*, red. R. Heskett, B. Irwin, Library of Hebrew Bible. Old Testament Studies 469, T&T Clark International New York–London 2010, s. 322-336.
- Harężga S., *Postawy na drodze wiary według Ewangelii św. Jana*, w: *U źródeł Miłości*, red. S. Harężga, [b.w.], Rzeszów 1997, s. 133-171.
- Jankowski A., *Dwadzieścia dialogów Jezusa*, Nemrod, Kraków 2004.
- Koester C.R., *Messianic Exegesis and the Call of Nathanael (John 1,45-51)*, „The Journal for the Study of the New Testament” 1990 (39), s. 23-34.
- Lammers K., *Hören, Sehen und Glauben im Neuen Testament*, Stuttgarter Bibelstudien 11, Katholisches Bibelwerk, Stuttgart 1966.
- Mędała S., *Ewangelia według św. Jana. Część I: Rozdziały 1-12*, Nowy Komentarz Biblijny Nowy Testament IV/1, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2010.
- Mędała S., *Kontemplacja Boga w Jezusie według Czwartej Ewangelii*, „Collectanea Theologica” 2000 (70/4), s. 37-53.
- Michaelis W., „ὁπῶς”, w: *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Bd. V, hrsg. G. Kittel u.a., Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1954, s. 340-350.
- Oczachowski A., *Tytuł „Syn” w siatce Janowych tytułów chrystologicznych*, „Studia Paradyskie” 2006 (16), s. 129-162.
- Paciorek A., *Ewangelia umiłowanego ucznia*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 2000.
- Pasquetto V., *Da Gesù al Padre. Introduzione alla lettura esegetico-spirituale del vangelo di Giovanni*, Collana „Sussidi” – Teresianum; 1, Edizioni del Teresianum, Roma 1983.
- Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski*, „Vocatio”, Warszawa² 1995.
- Potterrie I. de la, *Wiara w pismach Janowych*, „Verbum Vitae” 2004 (5), s. 107-115.
- Powell M.A., *What is Narrative Criticism?*, Fortress Press, Minneapolis 1990.
- Ruckstuhl E., *Johannine Language and Style. The Question of Their Unity*, w: *L'Evangile di Jean. Sources, rédaction, théologie*, red. M. de Jonge, Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovanensium 44, Leuven University Press, Leuven 1977, s. 125-147.
- Schnackenburg R., *Das Johannesevangelium*, Kommentar zum Neuen Testament IV/1, Herder Druck, Freiburg–Basel–Wien 1965.
- Sieg F., *Jezus i Jego pierwsi uczniowie (J 1,35-51)*, w: tenże, *Małe studia z teologii biblijnej Nowego Testamentu nad Ewangelią i Apokalipsą św. Jana*, Wydawnictwo Cywilizacja Miłości, Opole 2014, s. 45-68.
- Szymik S., *Soteryjny wymiar wiary w Ewangelii św. Jana*, w: *Więcej szczęścia jest w dawaniu aniżeli w braniu. Księga jubileuszowa dla Księdza Profesora Waldemara Chrostowskiego w 60. rocznicę urodzin*, red. B. Strzałkowska, Ad Multos Annos 15, Stowarzyszenie Biblistów Polskich, Warszawa 2011, s. 1433-1439.